

KISHI MEKTEP JASINDAĠI BALALARDA QIYAL PROCESSINIŇ RAWAJLANIWI

Baxieva Dilbar Rasbergenovna

Xojamuratova Gúljamila Qalbaevna

Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis rayonu 17 hám 27-sanlı mektep psixologlari

Òzbekistan Respublikası gárezsizlikti qolğa kirgizgen, siyasiy, ekonomikalıq, manawiy-aǵartıwshılıq tarawlarında kútá úlken ózgerisler, jańalanıwlar júz berdi. Gárezsizlik sebepli rawajlanıp baratırǵan respublikamız psixologiya pání aldında da isleniwi kerek bolǵan bir qansha zárúrli wazıypa hám máseleler payda boldı. Áne usılardan biri ósip baratırǵan jetkinshekti aktiv social shaxslar etip tárbiyalaw, basqarıw keńseleri, xalıq xojalıǵı, talim hám mádeniyat barlıq tarawları ushın jetik, manawiy tárepten barksamal qaniygelerdi tayarlaw, basqarıw, xalıq millet táǵdiri hám de perspektivasın belgilew sıyaqlı mashqalalardı sheshiwdiń àmeliy jolları hám ilimiy tiykarların jaratıwda ullı babalarımız, shıǵıs oyshılları, pedagog hám psixologlardıń dóretiwshilik xızmetlerin tereń úyrenip, olar ilgeri súrgen pedagogik-psixologiyalıq izertlewlerdi sociallıq-siyasiy qádiriyatlar mánisi, mazmunı, táliymatların social turmısqa nátiyjeni ámelde qollanıw wazıypasın kirgiziw múmkin.

Húrmetli Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev óziniń shıǵıp sóylewlerinde, «Jaslarımızdıń erkin pikirleytuǵın, joqarı intellektual hám ruwxıy sawatqanlıqqa iye bolıp, dúnıya júzinde óz teńleslerine hesh qaysı tarawda da bos kelmeytuǵın insanlar bolıp kamal tabıwı, baxıtlı bolıwı ushın mámleketimiz hám jámiyetimizdiń bar kúsh hám imkaniyatların sarıplaymız.

Oqıwshılardıń biliw processleri iskerligindegi áhmiyetin aytıp otken halda talim processinde olardıń psixik qásiyetlerin itibarǵa alıw zárúr. Sebebi psixologiyalıq jaǵdayda waqıya hádiyselerdi analiz sintez qılıw hám oqıwshılardaǵı sezimlik jaǵdaylar biliw processindegi iskerlikti ámelge asırıwda oqıwshılardı talimge tayarlaw úlken tásir kórsetedi.

Adam óz ómiri dawamında qabil qılǵan nàrse hám hàdiyselerin oylaw menen sheklenip qalmay, bálki hesh qashan ómirinde ushiratpaǵan nàrselerdi de kòz aldına keltire aladı. Basqasha qılıp aytqanda adam tek ǵana ilgeri qabil qılǵan narselerin ǵana eslew menen sheklenip qalmay, bálki usı waqtqa shekem hesh jerde ushiratpaǵan jańa nàrselerinde óz ómirinde jarata aladı.

Qiyal- basqa psixikalıq protsesslerden bólek turatuǵın hám sonıń menen birge qabıllaw, oylaw hám este saqlap qalıw arasındaǵı aralıq jaǵdaydı iyeleytuǵın, adam psixikasınıń ayırıqsha forması. Psixikalıq protsesstiń bul formasınıń spetsifikasi sonnan ibarat, qiyal barlıq psixikalıq protsessler hám jaǵdaylar ishinde eń «psixikalıq» bolıp, tek adam ushın xarakterli hám tańqalarlıq usıl menen adam organizminiń is-háreketi menen baylanıshı.

Bul fenomenniñ sirliliğına keletuğın bolsaq, usi kúnge shekem qıyal mexanizmi, sonnan onıñ anatomiya-fiziologiyalıq tiykari haqqında hesh náirse málim emes. Adam miyiniñ qaysı jerinde qıyal sheklenedi. Bizlerge belgili qaysı nerv organikalıq struktura menen baylanıslı. Bul áhmiyetli sorawlarǵa biz konkret hesh náirse ayta almaymız. Qıyal járdeminde adam dóreledi, óz is-háreketin jobalastıradı hám onı basqaradı. Adamniñ derlik barlıq materiallıq hám ruwxiy mádeniyatı adamniñ qıyalı hám dóretiwshiligi ónimi esaplanadı. Qıyal adamǵa jağdayda bağdarlanıw hám praktikalıq háreketlerdiñ tikkeley bolmaǵan aralasiwisiz máselelerdi sheshiw múmkinshiligin beretuğın kórgizbeli-obrazli oylawdiñ tiykari esaplanadı.

Kishi mektep dáwiri 6—7 jastan 9—10 jasqa shekem dawam etedi. Onıñ psixikasi bilim alıwǵa jetetuğın dárejede rawajlanadı. Kishi mektep jasındaǵı balanıñ zárúrli qásiyetlerinen biri, sol jağdayda ayırıqsha mútajliklerdiñ bar ekenligi bolıp tabıladı. Bul mútajlikler óz mánisine kóre tek arnawlı bir bilim, kónlikpe hám ilmiy tájiriyelerdi iyelewge qaratılmay, bálki oqıwshılıq qálewin sáwlelendiriwden de ibarat esaplanadı. Sol zarúrlıklar tiykarında balanıñ óz portfeline, jeke oqıw qurallarına, sabaq tayarlaw stolına, kitap qoyıw kiyim shkafına iyelew, úlkenler sıyaqlı hár kúni mektepke barıw qálewı jatadı. Áne sol zárúrlik bala shaxsınıñ qáliplesiwinde, sonıñ menen birge, onıñ sociallasıwı da úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Dóretiwshilik qıyal etiwdiñ jańadan qıyal etip elesletiwden ayirmashılıǵı sonnan ibarat, yaǵnıy dóretiwshilik qıyal etiw dóretiwshilik is protsessinde jańa obrazlardı óz betinshe dóretiw boladı. Ańsaǵan keleshektiñ obrazların dóretiwdi árman etiw dep ataydı.

Qıyal tórt tiykarǵı túrde bolıwı múmkin- jedel, passiv, ónimli hám reproductiv. Aktiv yamasa jedel qıyaldan paydalana otırıp adam óz qálewı menen, erktiñ kúshi menen ózinde tiyisli obrazlardı payda etedi. Passiv qıyal obrazları tosattan, adamniñ qálewı hám erkine qaramay payda boladı. Ónimli qıyaldıñ ayirmashılıǵı, bunda haqıyqatlıq adam tárepinen tek ǵana mexanikalıq nusqalanıp yamasa elesletilmesten sanalı konstruksiyalanadı. Biraq bunda obrazda ol dóretiwshilik qayta jańalanadı. Reproductiv qıyalda haqıyqatlıqtı qalay bolsa sol turisında kóz aldına keltiriw máselesi turadı, bunda fantaziya elementleri bolsa da, bunday qıyal dóretiwshilikke emes, al kóbirek qabıllaw yamasa este saqlawǵa uqsaydı.

Qıyal etiw miynet protsessinde payda boladı hám rawajlanadı. Qanday da bir buyımdı soǵıwdan burın adam neni soǵıwdı, qalayınsha soǵıwdı, usı soǵılǵan buyım qalay bolıp shıǵatuđın kóz aldına keltiredi. Adam qıyalınıñ jumısı ádebiyat hám iskusstvo menen sheklenbeydi. Kópshilik dárejede ol ilimiy, texnikalıq, dóretiwshiliktiñ basqa túrlerinde kórinedi. Bul jađdaylardıñ barlıǵında fantaziya qıyaldıñ túri sıpatında durıs rol atqaradı.

Bul- tús kóriw, gallyutsinatsiya, ármanlar. Qıyal dep adamniñ sanasında ilgeriden bar bolǵan waqtı - waqtı baylanıslardıñ qaytaldan tikleniwı hám bir-biri menen jańasha qosılıwı arqalı narse hám hàdiyselerdiñ jańa obrazların payda qılıwǵa aytıladı.

Psixologiyada qiyal oylaw sıyaqlı biliw processlerinen biri esaplanıp, ol insaniy ishki hám sırtqı ózgeshelikti hám izertlewli iskerliginde, arnawlı bir dárejege iye bolǵan mashqalalı jaǵdaydıń payda bolıwı jáne onıń sheshiliwinde qatnasadı. Egerde qiyaldı genetikalıq tárepten kelip shıǵıwı payda etiletuǵın bolsa, ol álbette insanniń miyneti ònimin obrazlar, tımsallar járdemi menen sawlelendirmesten turıp, tikkeley iskerlikke kirisiw múmkin emes, sebebi pikir sawbetlerdi oyda sawlelendiriw sebepli ayqın oylawdıń predmetine uzatıladı. Tap sol sebepten qiyal járdemi menen insan tárepinen kutilip atırǵan nátiyje, yaǵnıy qápelimde oyda sawlelendiriw obrazları jaratıladı, sebebi bul processde dóretiwshilik iskerliginiń modeli islep shıǵıladı, fantastik tımsallar sisteması jańalıqlardıń tolıq quramları menen bayıp baradı, ishki aktivlik bolsa onıń mexanizmine aylanadı.

Adamnıń hár qanday izertlewleri, miynet hám dóretiwshilik xızmetleri qiyalıy processlerdi az óz ishine aladı, jańa ashılıwdıń dáslepki obrazları, quramları anıq haqıyqatlıqtan uzaq bolıwına qaramastan rawajlanıw wazıypasın atqaradı. Ádetde qiyal insan iskerliginiń zárúrli quramı, zárúr shárti retinde onıń túrleri termin atları menen ańlatpalanadı, misalı kórkem ádebiyatqa baylanıshı, ilimiy izertlewli, muzıkalıq, joybarlastiriw, konstruktorlıq, evristik (pikiriw tutqırılıq), dóretiwshilik iskerlik sıyaqlılar. Shaxs tárepinen atqarılıwı, ámelge asırılıwı kerek bolǵan hár qanday iskerliginiń ònimi aldınnan oyda sawlelendiriliwi pútin tımsal formada kòz sanasına keltiriliwi shárt.

Jàhàn psixologiyasında qiyal insanniń dóretiwshilik iskerliginiń strukturalıq bólegi retinde aytiladi, ol sistemalıq ózgeshelikli is hàreketlerdiń aralıq hám juwmaqlawshı ònimleri arqalı sawlelenedi, mashqalalı jaǵdayda uǵımsızlıq, belgisizlik belgileri payda bolsa, ol jaǵdayda iskerlik rejesin qayta kòrip shıǵıwdı támiyinleydi. Soni ayırıqsha aytıp òtiw kerek, hesh qashan qiyal dóretiwshilik iskerlik programmasınıń jaratılıwı retinde kòrinetuǵın bolmaydi, bálki onıń ayırım orınların toltırıwdıń hám almastırıwdıń tımsalların jaratadı.

Qiyaldıń biliw processı retindegi tiykarǵı wazıypası sonnan ibarat, ol ámeliy iskerlik baslanbastan turıp, onıń ònimin aldınnan oyda sawlelendiriw hám olardıń tımsalların payda etiwden ibarat esaplanadı. İnsan jeke iskerliginde ayırım qıyınshılıqlar payda bolsa, olardı jónge salıw qılıw ushın adam oylanadı, pikiriw obrazlardı jaratadı, olarǵa jańa qosımshalar kiritedi, qullası onimniń sapalı shıǵıwın, onıń buyım jol menende kòrinetuǵın bolıwın qiyal úzliksiz túrde támiyinlep turadı. Aytayıq, insan stul jasawshı bolsa, ol eń aldın oǵan tiyisli bólim -lerdi tayarlaydı, shaxs qiyalda onıń sapasına itibar beredi, keyin olardı pútinleydi, òz-ara birlestiredi hámde buyım formasında gewdelendiredi. Sonlıqtan, qiyal jumıstıń hár bir basqıshında tikkeley qatnadi, jolında kòrsetpeler, qosımshalar kiritip baradı.

Juwmaqlaw ornında soni aytiw múmkin, psixologiya pání bir jaǵınan biziń tábiyiy jaǵdayımızǵa baylanıshı qubılıslardı úyrense, ekinshi jaǵınan adamlardıń jámiyetlik sanası, aqıl-oyı, jámiyetlik ózgerislerdi ańlawına baylanıshı qubılıslardı óz ishine aladı,

bul jaġinan psixologiya tábiyat ilimlerine de, jámiyetlik ilimlarga de baylanıslı bolıp otıradı. Psixologiya ilimi bir jaġinan júdá jas ilim, ekinshi jaġinan ol áyyemgi ilimler qatarına da kiredi.

PAYDALANILATUĞIN ADEBIYATLAR:

1.Ш.М.Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликта барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимиға киришиш тантанали маросимиға бағишланган Олий Мажлиспалаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2016. – 56 б.

2.Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. T. 2000.

3.Z.T.Nishanova, N.G.Kamilova, D.U.Abdullayeva.M.X.Xolnazarova Rivojlanish psixologiyasi.Pedagogik psixologiya. Toshkent-2017

4.Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. T.2009.

5.<http://librar.ziyonet.uz>.